

Sašo Furlan\*

## Rekonstrukcija Marxove teorije vrednosti: Alternativna izpeljava pojma abstraktnega dela

Michael Heinrich je v prodornem delu *Die Wissenschaft vom Wert* pokazal, da je Marxovo pojmovanje abstraktnega dela v *Kapitalu* ambivalentno. Marx se je ponekod opiral na »substancialistično teorijo vrednosti,« ki sta jo pred njim zasnovala Adam Smith in David Ricardo, medtem ko je drugod razvil nastavke za povsem drugačno »monetarno teorijo vrednosti,« ki prelamlja s teoretskim poljem klasične politične ekonomije in uvaja teoretsko polje kritike politične ekonomije. Ker je Marx, kot je pokazal Heinrich, razvijal dve nekompatibilni teoriji vrednosti – v okviru prve je vrednost zapopadel kot substanco, v okviru druge pa kot družbeno razmerje –, je v *Kapitalu* mogoče zaslediti tudi dva nezdružljiva pojma abstraktnega dela: Marx se je ponekod opiral na naturalistično pojmovanje abstraktnega dela v fiziološkem smislu, drugod pa je abstraktno delo pojmoval kot družbeni odnos, ki se vzpostavi v blagovni menjavi.<sup>1</sup> V pričujočem članku bomo argumentirali, da Marxu v *Kapitalu* niti v okviru substancialistične teorije vrednosti niti v okviru monetarne teorije vrednosti ni uspelo konsistentno izpeljati notranje pojmovne zveze med vrednostjo in abstraktnim delom. Predpostavka o abstraktnem delu kot vrednotvorni substanci je v obeh primerih ostala zgolj predpostavka. Nadalje bomo poskusili pokazati, da je izpeljava notranje zveze med pojmom vrednosti in pojmom abstraktnega vendarle mogoča, toda le, če se opremo na tretje pojmovanje *abstraktnega dela kot razpredmetene subjektivnosti*, ki ga Marx razvije v *Očrtih (Kritika politične ekonomije 1857-58)*. Trdili bomo, da je šele po tej poti mogoče utemeljiti tezo, da je edino abstraktno delo vrednotvorno.

171

Najprej se bomo posvetili uvodnim stranem prvega poglavja *Kapitala*, kjer Marx razvija substancialistično delovno teorijo vrednosti. Marx se takoj po opredelitvi dveh faktorjev blaga – uporabne vrednosti in vrednosti – loti utemeljitve vrednostne substance. Slednjo izpeljuje z dvojnim postopkom abstrahiranja: za iz-

<sup>1</sup> Cf. Michael Heinrich, *Die Wissenschaft vom Wert*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 5. Auflage, 2011.

\* Filozofska fakulteta UL

hodišče vzame kvalitativno heterogene uporabne vrednosti, ki se v menjalnem razmerju izenačijo. Izenačitev različnih koristnih reči v menjalnem razmerju po Marxu nakazuje, da v njih »eksistira nekaj skupnega enake velikosti.«<sup>2</sup> To skupno blag ne more biti nobena fizično oprijemljiva lastnost, ki blagom pripada kot uporabnim vrednostim. Kot uporabne vrednosti se namreč blaga kvalitativno razlikujejo, zato jih je treba pri analizi menjalnega razmerja odmisлити. Ko torej abstrahiramo od različnih uporabnih vrednostih, pa jim, tako Marx, »ostane le še ena lastnost, lastnost produktov dela.«<sup>3</sup> Tisto kar je posameznim blagom, pa naj si bodo še tako različna, skupno, je potemtakem to, da so produkti dela. Vendar pa utemeljitev adekvatnega pojma dela kot vrednostne substance po Marxu zahteva še dodatno odmišljanje: kolikor pri analizi menjalnega razmerja abstrahiramo od kvalitativnih specifik blag kot uporabnih vrednosti, toliko moramo abstrahirati tudi od kvalitativnih specifik heterogenih del, ki proizvajajo te uporabne vrednosti – šele ta, druga abstrakcija nas privede do pojma kvalitativno homogenega abstraktnega človeškega dela. Vrednostna substanca uporabnih vrednosti je zato po Marxu abstraktno delo, ki ga v nadaljevanju opredelimo kot »porabljanje človeškega dela nasploh«<sup>4</sup> ali kot »produktivno porabljanje človeških možganov, mišic, živcev, rok, itd.«<sup>5</sup>

Takoj je mogoče opaziti, da se prvi in drugi postopek abstrahiranja bistveno razlikujeta: po odmišljanju kvalitativnih specifik različnih del Marx ostane pri istem pojmu, tj. delu, le da mu doda drugačen predikat – delo ni več konkretno, temveč abstraktno. Po odmišljanju kvalitativnih specifik uporabnih vrednostih pa neutemeljeno uvede povsem drug pojem – od uporabnih vrednosti iznenada preide k delu. Če bi Marx tudi v slednjem postopku abstrahiranja postopal tako kot v prvem, bi bil rezultat drugačen: če abstrahiramo od kvalitativnih specifik blag kot raznolikih uporabnih vrednosti, tem blagom kajpada še vedno ostane skupno to, *da so uporabne vrednosti nasploh*. Na takšen sklep napeljuje tudi Heglova izpeljava »vrednostne substance« prek pojma *potrebe nasploh* v *Orisu filozofije pravice*:

172

<sup>2</sup> Karl Marx, *Kapital I*, Založba Naprej!, Ljubljana 2012, str. 31.

<sup>3</sup> *Ibid.*

<sup>4</sup> *Ibid.*, str. 36.

<sup>5</sup> *Ibid.*

Stvar v uporabi je posamezna stvar, ki je določena po kvaliteti in kvantiteti in je v odnosu do neke specifične potrebe. Vendar je njena specifična uporabnost kot kvantitativno določena hkrati primerljiva z drugimi stvarmi z isto uporabnostjo, kakor je tudi specifična potreba, ki ji služi, hkrati potreba nasploh, in je s tem po svoji posebnosti prav tako primerljiva z drugimi potrebami in potemtakem tudi stvar s takimi stvarmi, ki so uporabne za druge potrebe. Ta njihova občost, katere enostavna določnost izhaja iz partikularnosti stvari, tako da hkrati abstrahiramo od te specifične kvalitete, je vrednost stvari, v kateri je določena in je predmet zavesti njena resnična substancialnost.<sup>6</sup>

Tako kot je posameznim primerkom konkretnega dela skupno to, da so dela nasploh, je posameznim potrebam, ki jih zadovoljujejo posamezne uporabne vrednosti, skupno to, da so potrebe nasploh, posameznim primerkom uporabnih vrednosti pa to, da so *uporabne vrednosti nasploh*. Kritika, ki jo je na Marxa prvi naslovil Eugen Böhm-Bawerk, kasneje pa jo je populariziral Alois Schumpeter<sup>7</sup>, je zato povsem na mestu: »v menjalnem razmerju blag [je] seveda abstrahirano od specifičnih modalnosti, v katerih se uporabne vrednosti pojavljajo, [...] nikakor pa ne tudi od uporabnih vrednosti nasploh. Marx bi lahko vedel, da od slednjih kratko malo ne moremo abstrahirati, saj brez uporabne vrednosti ne more biti niti menjalne vrednosti – to dejstvo je bil Marx sam prisiljen vedno znova priznati.«<sup>8</sup> (Prevedel S.F.)

Kolikor torej obravnavamo menjalno razmerje med blagi, ki so v izhodišču določena kot uporabne vrednosti, toliko imamo tudi po abstrakciji od partikularnih uporabnih vrednosti med blagi *vselej* opravka z neko *občo uporabno vrednostjo*, medtem ko pravzaprav *ni nujno*, da imamo opravka z abstraktnim človeškim delom, saj se lahko menjajo tudi blaga, ki niso produkt človeškega dela (denimo neobdelana zemlja). Po tej logiki vrednostna substanca blag ni abstraktno delo, temveč *abstraktna uporabna vrednost oziroma koristnost nasploh*.

Od šestdesetih letih dvajsetega stoletja dalje je skupina teoretikov *Novega branja Marxa* (*Neue Marx-Lektüre*) – med najbolj znanimi so Hans-Georg Backhaus<sup>9</sup>,

<sup>6</sup> G. W. F. Hegel, *Oris filozofije pravice*, Založba Krtina, Ljubljana 2013, str. 77.

<sup>7</sup> Cf. Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Routledge, London 1986, str. 567.

<sup>8</sup> Eugen Böhm-Bawerk, *Zum Abschluß des Marxschen Systems*, dostopno na: <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/boehm/1896/xx/4-irrtum.htm>.

<sup>9</sup> Cf. Hans-Georg Backhaus, *Dialektik der Wertform*, Ca Ira-Verlag, Freiburg 1997.

Helmuth Reichelt<sup>10</sup> in že omenjeni Michael Heinrich – Marxovo teorijo vrednosti reinterpreterali kot *monetarno teorijo vrednosti*. V primerjavi s substancialistično teorijo vrednosti monetarna teorija vrednosti uvede tri bistvene konceptualne premike: prvič, vrednostna substanca ni več pojmovana kot reč oziroma kot *substanca*, ki je inherentna posameznemu blagu, temveč kot *družbeno razmerje* med blagi, ki je posredovano z denarjem; drugič, blagovna vrednost ni več dana *a priori*, pred vzpostavitvijo menjalnega razmerja, marveč se konstituira *a posteriori*, skozi menjalno razmerje; in tretjič, abstraktno delo ni več pojmovano kot rezultat odmišljanja kvalitativnih razlik med konkretnimi deli, temveč kot rezultat »realne abstrakcije« – izraz je skoval Alfred Sohn-Rethel<sup>11</sup> –, praktičnega akta redukcije raznolikih konkretnih del na enakovrstno abstraktno delo v sferi menjave.

V Marxovem opusu lahko nastavke monetarne teorije vrednosti, ki se opira na antinaturalistično pojmovanje abstraktnega dela, najdemo zlasti v *Prispevku h kritiki politične ekonomije* (1859), v poglavjih o genezi denarne forme in o fetiškem značaju blaga v *Kapitalu* (1873), ter v rokopisu, ki ga je Marx spisal pozimi 1871/72, ko je revidiral prvo izdajo prvega zvezka *Kapitala* in pripravljaval drugo. V slednjem rokopisu je moč zaslediti številne pasuse, v katerih Marx vrednost in abstraktno delo enoznačno opredeli na način razmerja, ki se *a posteriori* vzpostavlja v menjavi in tako nakaže prelom s substancialistično teorijo vrednosti. Ko analizira menjalno razmerje med dvema dobrinama (plaščem in platnom) zatrdi: »Zunaj medsebojnega razmerja – razmerja, v katerem veljata za enaka – niti plašč niti platno ne posedujeta vrednostne predmetnosti ali svoje predmetnosti kot strdini človeškega dela nasploh.«<sup>12</sup> (Prevedel S.F.) V nadaljevanju sklene: »Delovni produkt, zapopaden v izolaciji, ni niti vrednost niti blago. Vrednost postane šele v svoji enakosti z drugim produktom dela.«<sup>13</sup> (Prevedel S.F.) Pasus, v katerem Marx nemara najbolj enoznačno uvede pojem realne abstrakcije, ki se bistveno razlikuje od miselne abstrakcije, pa se nahaja v poglavju o fetiškem značaju blaga v *Kapitalu*: »Ljudje [...] svojih produktov dela ne po-

174

<sup>10</sup> Cf. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Ca Ira-Verlag, Freiburg 2001.

<sup>11</sup> Cf. Sohn-Rethel, *Geistige und körperliche Arbeit*, VCH Verlagsgesellschaft, Weinheim 1989, str. 12.

<sup>12</sup> Karl Marx in Friedrich Engels, *Marx/Engels Gesamtausgabe*, Zweite Abteilung, Band 6, str. 30.

<sup>13</sup> *Ibid.*, str. 31.

stavljajo v medsebojne odnose kot vrednosti zato, ker jim te stvari veljajo le za stvarne ovoje enakovrstnega človeškega dela. Nasprotno. S tem ko svoje raznovrstne produkte v menjavi zenačijo kot vrednosti, zenačijo svoja različna dela drugo z drugim kot človeško delo.«<sup>14</sup>

V *Kapitalu* so konceptualni prelomi monetarne teorije vrednosti nemara najboljše zgoščeni v poglavju o *Vrednostni formi ali menjalni vrednosti*, v katerem si Marx zada podati opraviti tisto, »česar meščanska ekonomija ni niti poskušala, namreč pokazati genezo [...] denarne forme.«<sup>15</sup> Za klasično delovno teorijo vrednosti, ki sta jo razvila Smith in Ricardo, in v katere konceptualni okvir se umešča tudi Marxova substancialistična teorija vrednosti, je pojmovna geneza denarne forme pravzaprav nepomembna. Denar v substancialistični teoriji vrednosti ni nič več kot tehnični pripomoček, ki lajša menjavo blag, medtem ko pri konstituciji abstraktnega dela in vrednosti ne igra nobene vloge. Nepomembnost denarja izhaja že iz izhodiščne opredelitve vrednosti kot rečevne substance, ki je intrinzična posameznemu blagu: če je namreč vrednostna substanca inherentna posameznemu blagu, potem je v celoti določena že pred menjavo oziroma pred posredovanjem denarja.

S pojmovno genezo denarne forme pa Marx poskusi pokazati, da je denar bistven tako za konstitucijo vrednosti kot za konstitucijo abstraktnega dela. Kot smo dejali, je v monetarni teoriji vrednosti abstrakcija, ki izenačuje raznolike uporabne vrednosti in s tem posredno tudi raznolika konkretna dela, ki so bila potrošena za proizvodnjo teh uporabnih vrednosti, zapopadena kot realna abstrakcija, tj. abstrakcija, ki v praksi menjave, neodvisno od zavesti vpletenih, prek redukcije konkretnih del na homogeno in enakovrstno delo konstituira abstraktno delo. Denarno formo, katere genezo bomo na kratko rekonstruirali v nadaljevanju,<sup>16</sup> pa lahko razumemo kot specifično družbeno formo te realne abstrakcije in s tem tudi kot specifično družbeno formo bogastva v kapitalistični družbi.

Marx v *Kapitalu* genezo denarne forme prične z analizo *enostavne vrednostne forme*, tj. vrednostnega izraza enega blaga v drugem blagu ( $x$  blaga A =  $y$  blaga

<sup>14</sup> Marx, *Kapital*, str. 59.

<sup>15</sup> *Ibid.*, str. 39.

<sup>16</sup> Pri rekonstrukciji si bomo pomagali z analizo vrednostne forme, ki jo v delu *Kritika politične ekonomije: Uvod* (Založba Sophia, Ljubljana 2012, str. 50-57) poda Michael Heinrich.

B). Blagi A in B v izrazu igrata kvalitativno različni vlogi: blago A se nahaja v *relativni vrednostni formi* – svojo vrednost izraža v blagu B; blago B pa se nahaja v *ekvivalentski formi* – njegova uporabna vrednost služi kot sredstvo izraza vrednosti blaga A. Že enostavna vrednostna forma nakazuje, da vrednosti ni mogoče zapopasti kot atributa posameznega blaga: blago A namreč lahko predmetno vrednostno formo dobi šele v uporabni vrednosti blaga B. Člena A in B sta na sebi, pred vzpostavitvijo medsebojnega razmerja, zgolj uporabni vrednosti, ne pa tudi vrednosti. Nasprotje med uporabno vrednostjo in vrednostjo, ki se sprva kaže kot inherentno posameznemu blagu, se lahko izrazi šele ko se povnanji ali ko se udejanji kot enakost dveh nasprotipostavljenih blag v menjalnem razmerju.<sup>17</sup> Z izenačitvijo dveh kvalitativno raznolikih zoperstavljenih blag pa se v menjalnem razmerju izenačita tudi dve popolnoma različni konkretni deli, ki sta bili potrošeni za proizvodnjo teh blag: ko sta ti deli prek delovnih produktov postavljeni v razmerje enakosti, sta reducirani na homogeno abstraktno delo.

Toda, pomanjkljivost enostavne vrednostne forme se kaže v tem, da izraža vrednost enega samega blaga (A), saj ga postavi v razmerje z zgolj enim blagom (B). To pomanjkljivost odpravlja *totalna vrednostna forma*, tj. vrednostni izraz enega blaga v vseh drugih blagih ( $x$  blaga A =  $y$  blaga B ali  $z$  blaga C ali  $w$  blaga D,...). Totalna vrednostna forma blago A postavi v razmerje s celotnim blagovnim svetom, saj je vrednost blaga A zdaj mogoče izraziti v uporabni vrednosti kateregakoli blaga (B, C, D,...). Totalna vrednostna forma nakazuje, da je vrednost določenega blaga neodvisna od specifične forme uporabne vrednosti, saj lahko za sredstvo izraza vrednosti blaga A, ki se nahaja v relativni vrednostni formi, služi sleherni uporabna vrednost, ki se nahaja v ekvivalentski formi: vrednost blaga A je enaka ne glede na to, ali se izrazi v uporabni vrednosti blaga B, blaga C, blaga D, itd.<sup>18</sup>

176

Vendar pa se nazadnje tudi totalna vrednostna forma izkaže za pomanjkljivo, kajti prikazuje množstvo vrednostnih izrazov posameznega blaga, ki se medsebojno izključujejo. Ker je vrednost blaga A izražena *ali* v blagu B *ali* v blagu C *ali* v blagu D, itn. imamo opravka le z nizom posamičnih vrednostnih izrazov enega blaga, ne pa tudi s hkratnim vrednostnim izrazom vseh blag. Takšen izraz vzpostavlja šele *obča vrednostna forma*, v kateri je vrednost vseh blag izražena

<sup>17</sup> Cf. Marx, *Kapital*, str. 39-49.

<sup>18</sup> *Ibid.*, str. 50-52.

v enem blagu (x blaga A in y blaga B in z blaga C ... = w blaga D). V tej formi vsa blaga »prikazujejo svoje vrednosti, prvič, enostavno, saj jih prikazujejo v enem samem blagu, in, drugič, enotno, saj jih prikazujejo v istem blagu. Njihova vrednost je enostavna in skupna, torej obča.«<sup>19</sup> Marx poudarja, da obča vrednostna forma vrednost vsakega blaga izrazi tako, da ta ni več »razlikovana le od njegove uporabne vrednosti, temveč od sleherne uporabne vrednosti, in je prav s tem izražena kot nekaj, kar je skupno vsem blagom. Zato se blaga šele s to formo dejansko nanašajo druga na drugo kot vrednosti oziroma se drugo drugemu pojavljajo kot menjalne vrednosti«<sup>20</sup>. V obči vrednosti formi tako vsako posamezno blago, ki se nahaja v relativni vrednostni formi, dobi enakovrsten vrednostni izraz v enem blagu, ki je postavljeno na mesto občega ekvivalenta. Posamično blago zdaj svoje vrednosti ne izraža več v množtvu izključujočih se vrednostnih izrazov (vrednost blaga A se ne izraža več *ali* v blagu B *ali* v blagu C *ali* v blagu D,...), temveč v enotnem vrednostnem izrazu, ki v danem trenutku vključuje celoten blagovni svet (vrednost blaga A *in* vrednost blaga B *in* vrednost blaga C,... se izražajo v blagu D). Ker v obči vrednostni formi sleherno blago v občem ekvivalentu dobi enotno vrednostno predmetnost, pa v tej predmetnosti enoten izraz dobi tudi sleherno konkretno delo. »Delo, upredmeteno v blagovni vrednosti«, pojasnjuje Marx, »tako ni le negativno prikazano kot delo, v katerem so abstrahirane vse konkretne forme in koristne lastnosti dejanskih del. Njegova lastna pozitivna narava izrazito stopi v ospredje. Je redukcija vseh dejanskih del na njihov skupni značaj človeškega dela«<sup>21</sup>.

Marx po analizi *obče vrednostne forme* preide še k obravnavi *denarne forme*. Toda, kot je opozoril Heinrich, pri tem prehodu nimamo več opravka s *pojmovno* genezo vrednostne forme<sup>22</sup>: pojmovna struktura denarne forme je identična pojmovni strukturi obče vrednostne forme. Denarna forma vključuje le dodatno okoliščino, v kateri akterji blagovne menjave v praksi za obči ekvivalent pripoznajo neko specifično blago, ki s tem prične funkcionirati kot denar. Z genezo denarne forme Marx tako prelomi s substancialističnim pojmovanjem vrednosti, saj vrednost opredeli kot družbeno razmerje, ki se prek realne abstrakcije in s posredovanjem denarja *aposteriori* vzpostavi v praksi blagovne menjave.

<sup>19</sup> *Ibid.*, str. 53.

<sup>20</sup> *Ibid.*

<sup>21</sup> *Ibid.*, str. 54.

<sup>22</sup> Michael Heinrich, *Kritika politične ekonomije: Uvod*, str. 56.

Vendar pa poante geneze vrednostne forme ni mogoče izčrpati v tezi, da vrednost ni reč, temveč družbeno razmerje. Marxova poanta je prej v tem, da je vrednost družbeni odnos, ki nujno privzame formo reči: kot poudarja Marx, v obči vrednostni formi abstraktno delo ni prikazano le kot negacija vseh konkretnih form dela, temveč kot negacija konkretnih form dela, ki se pozitivira v predmetni formi občega ekvivalenta oziroma denarja. Geneza denarne forme zato ni le eksplikacija monetarne teorije vrednosti, temveč tudi *geneza nujnega videza vrednosti kot rečevne substance*. Kolikor se vrednost lahko adekvatno izrazi le v uporabni vrednosti blaga, ki funkcionira kot denar, toliko nujno zadobi videz rečevne substance. Problem substancialistične teorije vrednosti je potemtakem v tem, da vrednost že v samem izhodišču neposredno izenači z njenim predmetnim videzom, medtem ko monetarna teorija vrednosti pokaže, da je ta predmetni videz učinek družbenega odnosa, ki se vzpostavi skozi prakso blagovne menjave.

Monetarna teorija vrednosti se na prvi pogled izogne temeljni zagati substancialistične teorije vrednosti: kot smo pokazali zgoraj, slednji prek postopka miselne abstrakcije ne uspe dokazati, da je skupni imenovalac blag v menjalnem razmerju abstraktno človeško delo. Zdi se, da monetarna teorija vrednosti problem iskanja v naprej danega skupnega imenovalca zaobide z reformulacijo izhodiščnega vprašanja: vprašanje ni več, kaj v blagih je tisto, kar jih dela za enake, marveč kaj blaga *naredi* za enaka. Tisto kar različne uporabne vrednosti in različna konkretna dela naredi za enaka, je zdaj praksa menjave.

Vendar pa mislimo, da tudi monetarna teorija vrednosti ne more utemeljiti nujne pojmovne zveze med vrednostjo in abstraktnim delom, saj ne rešuje problema, ki ga je izpostavil Böhm-Bawerk, temveč ga zgolj premešča. Marxova izpeljava denarne forme navsezadnje z gotovostjo pokaže le to, da menjava, ki je strukturirana v skladu z občo vrednostno formo, vselej proizvede abstrakcijo od specifične naturalne forme uporabne vrednosti vseh blag. Če zavrnamo Marxovo izhodiščno izpeljavo abstraktnega dela kot vrednostne substance, potem alternativne utemeljitve pojmovne zveze med abstraktnim delom in vrednostjo ne moremo podati *zgolj* z izpeljavo denarne forme kot forme realne abstrakcije. Denarna forma namreč izraža le formalno strukturo razmerja med uporabnimi vrednostmi v menjavi, ki pa sama po sebi ne more podati vsebinskega kriterija za razločevanje med delovnimi produkti in dobrinami, ki niso produkt človeškega dela. V izraz denarne forme so vsekakor lahko vključene tudi dobrine, ki niso produkt človeškega dela: na primer, v nasprotju z Marxovo predpostavko,

da mora mesto občega ekvivalenta vedno zasedati »denarno blago«, ki je samo produkt človeškega dela<sup>23</sup> – v njegovem času je bilo to zlato – je danes pravzaprav očitno, da to mesto zlahka zasede tudi neblagovni denar, bodisi v obliki papirnatega denarja, ki ga tiskajo centralne banke, bodisi v obliki kreditnega denarja, ki ga ustvarjajo poslovne banke.

Skratka, tudi po izpeljavi denarne forme ni jasno, zakaj bi morali realno abstrakcijo *nujno* obravnavati kot praktično redukcijo konkretnih del na abstraktno človeško delo. Tudi če abstrakcije ne pojmujejo kot miselne abstrakcije, temveč kot realno abstrakcijo, jo moramo naposled zapopasti kot faktično redukcijo konkretnih uporabnih vrednosti na abstraktno uporabno vrednost oziroma na koristnost nasploh. Izpeljava denarne forme nas zato zopet vodi zgolj do pojma vrednosti kot abstraktne koristnosti, ki pa ni nujno zvezan z ali utemeljen na abstraktnem delu. Niti substancialistični niti monetarni teoriji vrednosti torej ni uspelo izpeljati notranje pojmovne zveze med vrednostjo in abstraktnim delom. V nadaljevanju bomo poskusili pokazati, da je nedoslednosti obeh teorij mogoče premostiti z alternativnim pojmovanjem abstraktnega dela. V nasprotju z Marxom, ki v *Kapitalu* vrednost izpeljuje iz abstraktnega dela, bomo v rekonstrukciji izhajali iz pojmovanja vrednosti kot abstraktne koristnosti, do katerega nas je pripeljala geneza denarne forme, nato bomo od denarne forme napredovali h kapitalski formi vrednosti, in šele iz slednje izpeljali pojem abstraktnega dela. Nadejamo se, da bomo tako začrtali konceptualni teren, na katerem je mogoče izpeljati notranjo pojmovno zvezo med vrednostjo in abstraktnim delom.

Geneza denarne forme nas je torej privedla do pojma vrednosti, ki se prek realne abstrakcije vzpostavi kot abstraktna uporabna vrednost oziroma uporabna vrednost nasploh. Najprej bomo poskusili pokazati, da pojem vrednosti s pojmovno genezo denarne forme še ni dovršen. Marx namreč v *Kapitalu* denarno formo obravnava v okviru »enostavne cirkulacije«, tj. cirkulacije, pri obravnavi katere je abstrahirano od pojma kapitala. Enostavno cirkulacijo zapopade s formulo  $B - D - B$ , ki prikazuje proces prodaje enega blaga zavoljo nakupa drugega blaga. A na ravni enostavne cirkulacije je abstrakcija od specifičnih uporabnih vrednosti blag pomanjkljiva, saj v krogotoku  $B - D - B$  ne pride do abstrakcije od specifične *uporabne vrednosti kot smotra menjave*. Oseba, ki enostavno cirkulacijo požene v tek, sicer s prodajo prvega blaga ( $B - D$ ), tega reducira na obči ekviva-

<sup>23</sup> *Ibid.*, str. 56.

lent kot predmetno denarno formo uporabne vrednosti nasploh (D), vendar pa v naslednjem koraku, tj. z nakupom drugega blaga (D – B), obči ekvivalent zopet preobrazi v uporabno vrednost drugega blaga. V sklepnem momentu nakupa se zato abstrakcija, do katere je prišlo v izhodiščnem momentu prodaje, izniči. Ko denar odigra svojo vlogo posrednika blagovne cirkulacije, blaga nemudoma odvržejo svojo občo družbeno formo vrednosti in se povrnejo v naturalno formo partikularnih uporabnih vrednosti. V enostavni cirkulaciji specifična uporabna vrednost ostane tako začetek kot končni smoter menjave.

Marxova analiza temeljnih funkcij denarja, ki izvirajo iz enostavne blagovne cirkulacije, pa nazadnje pokaže, da je denarna forma zaprečena s protislovjem. Med temeljnimi funkcijami denarja je *funkcija cirkulacijskega sredstva*: denar opravlja vlogo posredovanja cirkulacije uporabnih vrednosti v krogotoku B – D – B.<sup>24</sup> Kot pojasnjuje Marx, je forma gibanja denarja v cirkulaciji B – D – B »stalno oddaljevanje denarja od izhodišča, njegov tok iz rok enega posestnika blaga v roke drugega oziroma njegov *obtok*.«<sup>25</sup> V prvem momentu tega procesa (B – D) namreč posestnik blaga dobi denar le zato, da bi ga v drugem momentu (D – B) zopet spravil stran od sebe oziroma zamenjal za drugo blago. Enostavna cirkulacija zato »nenehno izloča denar«.<sup>26</sup> Med temeljnimi funkcijami denarja Marx omenja tudi *funkcijo samostojne podobe vrednosti*. Denar v vlogi samostojne podobe vrednosti nastopa »kot edino adekvatno bivanje menjalne vrednosti nasproti vsem drugim blagom kot golim uporabnim vrednostim.«<sup>27</sup> Kot samostojna podoba vrednosti lahko denar funkcionira na tri različne načine: kot zaklad, kot plačilno sredstvo in kot svetovni denar. Za našo nadaljnjo izpeljavo bo dovolj, če na kratko osvetlimo funkcijo denarja kot zaklada. Zaklad deluje kot zaloga vrednosti, ki *ne posreduje cirkulacije blag, temveč je odtegnjena iz nje*. Tezavrator blag ne prodaja zato, da bi jih nato prodal, marveč zato, da bi kopičil denar kot denar: kopičenje zaklada zato izraža formula B – D. Smoter prodaje v tem primeru ni več kaka specifična uporabna vrednost temveč denar kot samostojna podoba uporabne vrednosti nasploh.

---

<sup>24</sup> *Ibid.*, str. 84.

<sup>25</sup> *Ibid.*, str. 90.

<sup>26</sup> *Ibid.*, str. 89.

<sup>27</sup> *Ibid.*, str. 102.

Že geneza denarne forme je pravzaprav pokazala, da mora vrednost blaga pridobiti samostojno podobo v predmetni vrednostni formi občega ekvivalenta oziroma denarja. Da bi denar lahko v cirkulaciji konsistentno funkcioniral kot samostojna podoba vrednosti, v kateri lahko sleherna uporabna vrednost vselej pridobi svoj vrednostni izraz, pa mora biti ta podoba tudi trajna. Toda v enostavni cirkulaciji denar ravno ne more pridobiti trajne samostojne podobe vrednosti, saj deluje le kot »izginevajoče posredovanje«<sup>28</sup> cirkulacije uporabnih vrednosti. V sferi cirkulacije B – D – B je prisotnost denarja le začasna in naključna: ko denar odsluži svoje dejanje posredovanja menjave posameznih blag, se izloči iz cirkulacije. Ker se denar v cirkulaciji ne more obdržati v trajni samostojni podobi vrednosti, pa tudi vsa preostala blaga konstantno izgubljajo svoj trajen in samostojen vrednostni izraz. Gibanje denarja v enostavni cirkulaciji je zato le izraz cirkulacije blag, ki sledi smotru potrošnje specifičnih uporabnih vrednosti, torej smotru, ki je samemu denarju zunanji. Denar šele v funkciji samostojne podobe vrednosti postane sam sebi smoter, saj se, kakor v primeru zaklada, kopiči v sebi lastni formi občega predmetnega bogastva. Vendar pa se v takšni formi lahko ohranja le kolikor se izolira od sveta specifičnih uporabnih vrednosti, katerih vrednostni izraz je. Rezultat Marxove analize funkcij denarja na ravni enostavne cirkulacije je zato protisloven: »Da mora biti osamosvojena menjalna vrednost – absolutna eksistenca menjalne vrednosti – tista, v kateri je menjalna vrednost odtegnjena menjavi, je res protislovno.«<sup>29</sup>

To protislovje po Marxu nakazuje, da enostavna cirkulacija ni v sebi zaključen proces, marveč le moment nekega širšega procesa. Nesklenjenost enostavne cirkulacije je razvidna že iz tega, da sestoji iz denarnega posredovanja dveh momentov (uporabnih vrednosti), ki si jih cirkulacija ne postavlja sama, temveč sta ji predpostavljena od zunaj. Če je enostavna cirkulacija odvisna od momentov, ki so ji heterogeni, pa to pomeni, da mora biti cirkulacija kot posredovanje sama posredovana.<sup>30</sup> Zato Marx sklene, da je enostavna cirkulacija »*fenomen nekega procesa, ki poteka za njenim hrbtom*«. <sup>31</sup> A za kakšen proces gre? Gre za proces, ki naj omogoči to, česar enostavna cirkulacija sama po sebi ne zmore, torej za

<sup>28</sup> Marx Karl, *H kritiki politične ekonomije*, METI, 9. zvezek, Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana 1989, str. 63.

<sup>29</sup> *Ibid.*, str. 58.

<sup>30</sup> *Ibid.*, str. 59.

<sup>31</sup> *Ibid.*

proces, skozi katerega naj se denar ohranja kot samostojna in trajna podoba vrednosti, ne da bi pri tem izpadel iz cirkulacije.

Temu pogoju lahko zadosti le gibanje v katerem se vrednost v cirkulaciji in skozi cirkulacijo konstantno ohranja v samostojni podobi vrednosti. To pa je proces, v katerem je denar v sami sferi cirkulacije tako predpostavka kot tudi rezultat svojega lastnega gibanja, torej proces v katerem se vrednost preobrazi v *kapital*. Šele ko denar prične funkcionirati kot kapital, katerega gibanje izraža formula  $D - B - D$ , se lahko vrednost vzdržuje v sebi enaki samostojni podobi, ne da bi se pri tem izolirala od cirkulacije specifičnih uporabnih vrednosti. Prav zato pa lahko tudi raznolike uporabne vrednosti šele v kapitalski formi dobijo svoj trajen in samostojen vrednostni izraz. Medtem ko se v enostavni cirkulaciji vrednost v samostojni podobi lahko ohranja le kot od cirkulacije blag odtegnjena vrednostna reč, kot denar, ki je docela ločen od sveta uporabnih vrednosti, pa se v gibanju kapitala vrednost iz reči spremeni v proces, v katerem tako denar kot blago obstajata le kot njeni eksistenčni obliki. Vrednost se v kapitalski formi  $D - B - D$  spremeni v *subjekt oziroma procesirajočo substanco*, ki privzema enkrat denarno, drugič blagovno formo. A skozi te konstantne preobrazbe se vrednost le zato, ker denar stoji tako na začetku kot na koncu njenega procesa, lahko ohranja kot sama sebi enaka.<sup>32</sup>

Marxova izpeljava pojma kapitala pravzaprav pokaže, da adekvatna forma vrednosti ni denarna, temveč *kapitalska forma vrednosti*. V nadaljevanju bomo poskusili pokazati, da se s prehodom od enostavne cirkulacije  $B - D - B$  k obči formuli kapitala  $D - B - D$  precizira tudi pojmovanje realne abstrakcije. V cirkulaciji kapitala  $D - B - D$  vrednost v denarni formi kot formi občesti blagovnega sveta, ne deluje več le kot »izginevajoči posrednik« cirkulacije partikularnih uporabnih vrednosti, temveč postane tudi *smoter cirkulacije*. Cirkulacija kapitala zato dopolni abstrakcijo od uporabnih vrednosti blag, s tem ko si homogeno formo abstraktnega bogastva postavi ne le za začetek, temveč tudi za smoter svojega gibanja. Abstrakcija od heterogenih uporabnih vrednosti zato ni več omejena na posamične minljive momente blagovne menjave, temveč postane neprekinjen proces redukcije uporabnih vrednosti na njihovo enakovrstno formo abstraktnega bogastva. V okviru krogotoka  $D - B - D$  *realna abstrakcija postane neskončen proces abstrahiranja*. Enostavna cirkulacija  $B - D - B$  je namreč končen

<sup>32</sup> Marx, *Kapital*, str. 127.

akt: njen smoter je lociran zunaj cirkulacije, v potrošnji uporabne vrednosti, ki prekine proces enostavne cirkulacije, medtem ko smoter cirkulacije kapitala ni nič drugega kot sama cirkulacija kapitala. Gibanje vrednosti, ki v krogotoku  $D - B - D$  postane samosmoter, s tem postane neskončno, saj ni več prekinjeno ob udejanjanju sebi zunanega smotra, temveč začne slediti imanentnemu smotru neprekinjenega samoohranjanja.

Vendar pa tudi v cirkulaciji  $D - B - D$  realna abstrakcija še ni dovršena. Da bi lahko prišlo do absolutne redukcije specifičnih uporabnih vrednosti na občo formo uporabne vrednosti nasploh, ni dovolj, da se vrednost ohranja v sebi lastni homogeni formi, temveč se mora v tej formi tudi kvantitativno množiti. Naša teza je, da do dovršitve realne abstrakcije pride šele s prehodom od  $D - B - D$  k  $D - B - D'$ . Kot v *Očrtih* pojasnjuje Marx, je tudi v okviru gibanja  $D - B - D$  funkcioniranje denarja protislovno: denar je po svojem pojmu enakovrsten vrednostni izraz vseh uporabnih vrednosti, toda v svoji empirični eksistenci je vselej v neki specifični uporabni vrednosti upredmetena končna vsota denarja. Denar je torej v svoji empirični eksistenci še vedno jetnik svoje naturalne forme oziroma svoje specifične uporabne vrednosti: ker eksistira v obliki *končne* vsote denarja v praksi ne more služiti kot vrednosti izraz *vseh* blag, temveč le kot vrednosti izraz *omejene* količine blag. Denar tega protislovja med svojim pojmom in svojo empirično eksistenco ne more rešiti enkrat za vselej, rešuje ga lahko le procesualno, tako da se *kvantitativno oplaja*.<sup>33</sup>  $D - B - D'$  je potemtakem forma nepretrganega kvantitativnega oplajanja vrednosti, ki v sebi lastni občji in abstraktni formi konstantno podira kvantitativne omejitve, ki ji jih postavljajo partikularne uporabne vrednosti. Šele kapitalska forma  $D - B - D'$  torej vrednost osvobodi okov njene naturalne forme oziroma njene specifične uporabne vrednosti in jo s tem naredi za adekvaten občji vrednosti izraz sleherne specifične uporabne vrednosti.

Izhajajoč iz kapitalske forme vrednosti bomo nazadnje poskusili določiti notranjo pojmovno zvezo med vrednostjo in abstraktnim delom. Marx v *Kapitalu* pokaže, da je tudi obča formula kapitala  $D - B - D'$  zaprečena s protislovjem: v kapitalski formi se mora vrednost uvrednotiti oziroma pomnožiti v sebi lastni občji formi abstraktnega bogastva. Takšno formo, kot smo pokazali, vrednost pridobi v *cirkulaciji* kapitala. Toda, kot opozarja Marx, je uvrednotenje vrednosti na rav-

<sup>33</sup> Cf. Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1957–58*, METI, 8. zvezek, Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana 1985, str. 86.

ni same cirkulacije možno le, če pride do nakupa določenega blaga pod njegovo vrednostjo ali prodaje blaga nad njegovo vrednostjo. V tem primeru lahko sicer tisti, ki kupuje nad vrednostjo ali prodaja pod vrednostjo, realizira dobiček, a zgolj pod pogojem, da nekdo drug utrpi enako veliko izgubo. Od tod sledi, da v sferi cirkulacije lahko pride le do redistribucije vrednosti, ne pa tudi do nastanka nove vrednosti.<sup>34</sup> Obča formula kapitala  $D - B - D'$  zahteva, da se vrednost uvrednoti, in to v sferi cirkulacije, a izkaže se, da vrednost ne more izvirati iz cirkulacije. Nastalo zagato Marx opiše takole: »Naš posestnik denarja, ki obstaja šele kot kapitalistova gosenica, mora blaga kupiti po njihovi vrednosti, prodati po njihovi vrednosti in kljub temu na koncu potegniti iz procesa več vrednosti, kakor jo je vrgel vanj. Njegovo razvitje v metulja mora potekati v sferi cirkulacije in ne sme potekati v njej. To sta pogoja problema. Hic Rhodus, hic salta!«<sup>35</sup>

To protislovje obče formule kapitala nakazuje, da tudi cirkulacija kapitala  $D - B - D'$  ne more biti avtonomen in sklenjen proces, temveč je lahko le moment širšega procesa, ki vključuje neko dejavnost *zunaj* cirkulacije. Proces  $D - B - D'$  sestoji iz dveh momentov menjave, iz nakupa ( $D - B$ ) in prodaje ( $B - D'$ ). Kot smo pokazali, v nobenem od teh momentov ne more priti do nastanka vrednosti. Vrednost zato lahko izvira le v sferi, v kateri ne pride niti do prodaje niti do nakupa blag, temveč do konsumpcije blag. Če se hoče torej posestnik denarja iz gosenice razviti v metulja, če hoče vrednost spraviti v proces uvrednotenja, mora na trgu najti specifično blago, *katerega uporabna vrednost je v tem, da je vir vrednosti, in ga produktivno konsumirati*.<sup>36</sup>

V *Kapitalu* se Marxu rešitev problema ponudi kar sama po sebi: »In posestnik denarja na trgu najde takšno specifično blago – delovno zmožnost ali delovno silo«<sup>37</sup>. S to gesto Marx človeško delo, tokrat zapopadeno kot uporabno vrednost delovne sile, ustoliči še na mesto vira vrednosti. A tudi tu se ustavi pri golem zatrjevanju: v *Kapitalu* nikjer ne pojasni zakaj naj bi bilo vrednotvorno ravno delo delovne sile, ne pa denimo mehansko delo, ki ga opravijo stroji ali druga produkcijska sredstva. Tudi na tem mestu so na videz trivialni očitki, ki so jih meščanski ekonomisti naslovili na Marxa, povsem na mestu: Alfred Marshall je

<sup>34</sup> Marx, *Kapital*, str. 134.

<sup>35</sup> *Ibid.*, str. 136-137.

<sup>36</sup> Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1957–58*, str. 137.

<sup>37</sup> *Ibid.*

upravičeno trdil, da Marx v *Kapitalu* z določitvijo človeškega dela kot vira vrednosti, enostavno predpostavlja tisto, kar bi moral šele dokazati.<sup>38</sup>

V *Kapitalu* torej Marxu tudi pri tematizaciji človeškega dela kot vira vrednosti ni uspelo utemeljiti notranje pojmovne zveze med delom in vrednostjo. Naša teza pa je, da je takšno pojmovno zvezo mogoče utemeljiti z alternativnim pojmom abstraktnega dela, ki ga Marx razvije v *Očrtih*: tam abstraktnega dela ne pojmuje niti kot fiziološke dejavnosti niti kot družbenega razmerja, ki se vzpostavi v menjavi, temveč kot *razpredmeteno subjektivnost*.<sup>39</sup> Razpredmeteno subjektivnost živega dela Marx zapopade kot rezultat ločitve neposrednih producentov od produkcijskih sredstev in delovnih produktov. S to ločitvijo, ki delo odtegne od predmetnih pogojev njegovega udejanjenja, se vzpostavi delo, ki je reducirano na čisto potencialnost, tj. na *delovno silo*. Kolikor delo v obliki delovne sile obstaja zgolj kot *zmožnost* dela, ki je tako rekoč odsekana od lastne realizacije, toliko to delo obstaja kot *abstrakcija od vseh svojih možnih konkretnih manifestacij*. Zato Marx v *Očrtih* delovno silo ali delovno zmožnost neposredno izenači z *abstraktnim delom*. Ker je abstraktno delo kot delovna zmožnost radikalno ločeno od sleherne predmetnosti ali od vse objektivnosti, obstaja le kot čista razpredmetena subjektivnost. Z Marxovimi besedami gre za: »delo, ločeno od vseh delovnih sredstev in delovnih predmetov, od vse svoje objektivnosti. Živo delo, eksistirajoče kot abstrakcija od teh momentov svoje realne dejanskosti [...]; to popolno razgaljenje, vse objektivnosti naga, čista subjektivna eksistenca dela.«<sup>40</sup> Skratka, delovna zmožnost »ni to ali ono delo, ampak *kar naravnost delo*, abstraktno delo; absolutno ravnodušno do svoje posebne *določenosti*, toda sposobno vsake določenosti.«<sup>41</sup>

Videti je, da lahko šele prek takšnega pojmovanja abstraktnega dela pokažemo zakaj lahko v okviru krogotoka kapitala D – B – D' do uvrednotenja privede zgolj konsumpcija delovne sile, ne pa tudi konsumpcija drugih »produkcijskih faktorjev«. Kot smo pokazali, udejanjenje sekvence D – B – D' zahteva, da se vrednost uvrednoti, ne v formi kake specifične uporabne vrednosti, temveč v sebi lastni formi bogastva kot abstraktne uporabne vrednosti oziroma koristnosti nasploh.

<sup>38</sup> Alfred Marshall, *Principles of Economics*, Macmillan and Co. 8th ed., London 2011, str. 338.

<sup>39</sup> Cf. Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1957–58*, str. 180.

<sup>40</sup> *Ibid.*

<sup>41</sup> *Ibid.*, str. 181.

Da bi se vrednost v kapitalski formi lahko uvrednotila, mora torej produktivno konsumirati neko uporabno vrednost, ki ne more biti nobena specifična produktivna sila, temveč je lahko le produktivna sila nasploh. Mislimo, da je ravno v tem kontekstu moč vzpostaviti odločilno kvalitativno razliko med delovno silo in preostalimi produkcijskimi sredstvi: stroj je v razmerju do kapitala vselej specifična produktivna sila, ki je upredmetena v specifični reči. Abstraktno delo kot gola zmožnost dela pa je, nasprotno, ravno razpredmetena produktivna sila, je edina produktivna sila, ki ne obstaja na način reči, saj je radikalno ločena od vseh specifičnih, v rečeh upredmetenih produktivnih sil: kot se izrazi Marx, je abstraktno delo: »ne-surovina, ne-delovni instrument, ne-polizdelek«<sup>42</sup>.

Ker torej delovna zmožnost v svoji eksistenci faktično izključuje vse posebne produktivne sile, je v razmerje s kapitalom postavljena kot *produktivna sila v obče* oziroma kot *produktivna sila nasploh*. Medtem ko je uporabna vrednost stroja vselej neka specifična forma uporabne vrednosti, je uporabna vrednost delovne zmožnosti uporabna vrednost nasploh. Do uvrednotenja vrednosti v formi abstraktne uporabne vrednosti lahko privede le uporabna vrednost, ki sama na sebi uteleša dimenzijo *občega bogastva* – ta uporabna vrednost mora zato biti *neko posebno, ki je samo na sebi obče*. Takšna uporabna vrednost pa je lahko le abstraktno delo, ki *na sebi negira vsakršno posebno, kvalitativno specifično bogastvo*, tj. delo »kot *absolutna revščina*: revščina ne kot pomanjkanje, ampak kot popolno izključevanje predmetnega bogastva.«<sup>43</sup> Zgolj abstraktno delo v obliki *razpredmetene subjektivnosti* je zato kapitalu zoperstavljeno kot *obča produktivna sila*, ne kot vir kakega posebnega bogastva, temveč kot vir *občega bogastva* in ne kot vir kake specifične uporabne vrednosti, temveč kot *vir vrednosti*.

186

Izpeljava denarne forme vrednosti nas je torej vodila le do nedovršenega pojma vrednosti kot abstraktnega bogastva, ki ima v nasprotju s specifičnimi uporabnimi vrednostmi formo uporabne vrednosti nasploh. Pojemovna zveza med vrednostjo in abstraktnim delom na tej točki še ni bila razvidna. Izpeljava kapital-ske forme vrednosti, prek katere smo izpopolnili pojem abstraktnega bogastva, pa nas je naposled vodila do sklepa, da je uvrednotenje vrednosti kot abstraktne uporabne vrednosti mogoče le s produktivno potrošnjo edinstvene uporabne vrednosti, ki v lastni eksistenci negira sleherno specifično uporabno vrednost in

<sup>42</sup> *Ibid.*, str. 180.

<sup>43</sup> *Ibid.*

zato eksistira kot uporabna vrednost nasploh: argumentirali smo, da je ta uporabna vrednost lahko le *abstraktno delo kot razpredmetena subjektivnost živega dela*. Po tej poti smo skušali utemeljiti notranjo pojmovno zvezo med delom in vrednostjo, ki v Marxovem *Kapitalu* umanjka: izkazalo se je, da k imanentni določitvi vrednosti ne spada le koristnost, temveč tudi abstraktno delo.

## LITERATURA

- Backhaus, Hans-Georg (1997), *Dialektik der Wertform*, Ca Ira-Verlag, Freiburg.
- Böhm-Bawerk, Eugen *Zum Abschluß des Marxschen Systems*, dostopno na <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/boehm/1896/xx/4-irrtum.htm>.
- Heinrich, Michael (2011), *Die Wissenschaft vom Wert*, Westfälisches Dampfboot, 5. Auflage, Münster.
- Isti (2012), *Kritika politične ekonomije: Uvod*, Založba Sophia, Ljubljana.
- Hegel, G. W. F. (2013), *Oris filozofije pravice*, Založba Krtina, Ljubljana.
- Marshall, Alfred (2011), *Principles of Economics*, Macmillan and Co. 8th ed., London.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, *Marx/Engels Gesamtausgabe*, Zweite Abteilung, Band 6.
- Marx, Karl (1985), *Kritika politične ekonomije 1957–58*, METI, 8. zvezek, Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana.
- Isti, (1989), *H kritiki politične ekonomije*, METI, 9. zvezek, Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana.
- Schumpeter, Joseph A. (1986), *History of Economic Analysis*, Routledge, London.
- Reichelt, Helmut, (2001), *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Ca Ira-Verlag, Freiburg.
- Sohn-Rethel, Alfred (1989), *Geistige und körperliche Arbeit*, VCH Verlagsgesellschaft, Weinheim.